

І.О. Тарнопольська

Дніпропетровський національний університет

ПРИЧОРНОМОР'Я ТА НАДДНІПРЯНИЩИНА В КИЇВСЬКОМУ «СИНОПСИСІ» XVIIст.: ВИТОКИ ТЕОРІЇ ПРАВОСЛАВ'Я, САМОДЕРЖАВСТВА ТА НАРОДНОСТІ

Проаналізовано розроблена мислителями Києво-Печерської лаври ідея зв'язку між московським самодержавством та православ'ям і походженням православної влади і віри з територій Причорномор'я та Наддніпрянщини, а також спорідненість цієї ідеї з західноєвропейським принципом «one belief, one law, one king».

Київський «Синописис» є одним з найцікавіших українських історичних творів XVII ст. Він написаний у стінах Києво-Печерської лаври, де у 1674 р. була видана його перша редакція, пізніше він був поширений, доповнений та перевиданий в 1678 р., а свій остаточний вигляд прийняв у 1680 р. Цьому виданню судилося довге життя. Воно перевидавалося 20 разів — тричі у самій Лаврі (так звані варіанти А, Б і С), при Петрі I і за його вказівкою — у 1714 і 1718 рр., Академією Наук у Санкт-Петербурзі в 1735, 1736, 1746, 1774, 1785, 1798, 1810 рр. У 1823, 1836, 1861 рр. Його видав київський митрополит Євген Болховітінов. Існувало ще одне видання «Синописиса», надруковане у друкарні І. Чеколова професором С.Т. Голубєвим у 1914 р., проте воно повністю пропало [5, с. 348]. Крім друкованих публікацій «Синописис» широко розповсюджувався в рукописних списках. Він «...бытовал в самых различных кругах русского общества: он имелся в царской библиотеке, в Посольском приказе, позже в собрании Генерального штаба, в рукописях духовных академий и других учреждений. «Синописис» находился в собраниях ученых (Е.В. Барсов), государственных деятелей (А.С. Матвеев, В.В. Голицын), дипломатов (например, у некоего копииста Иностранной коллегии, служившего в Персии). «Синописисом» владели крестьяне, но особой популярностью, как свидетельствует Н.И. Новиков, он пользовался у мещан. Под лубочными картинками на сюжеты Куликовской битвы приводился текст из «Синописиса» [8, с. 219]. Вже через п'ять років після виходу у

світ першого його видання, він був використаний укладачем списку Хронографу 1679 р., або так званого Забелінського Літописного зводу, а пізніше – списку Хронографа кінця XVII ст. «Синописом» користувались українські хроністи (Л. Боболінський, Г. Граб'янка, С. Величко та ін.). До нього неодноразово зверталися М.В. Ломоносов, В.М. Татищев, М.М. Карамзін та інші. Він дав матеріал для літературних творів, народних казок. Існують переклади «Синопису» на латинь, грецьку, румунську. Він мав великий вплив на автора «Ядра російської історії» (1715 р.) О.І. Манкієва і «Нового Синопису» (1789 р.) П. Захар'їна [5, с. 340]. «Синопис» справив великий вплив як на східно-, так і на південнослов'янську історіографію. «Синопис» більше ста років був єдиним у Московському царстві підручником історії [9, с. 402].

«Синопис» (загальний огляд у стислому вигляді – грец.) – пам'ятник унікальний, він «...был промежуточным вариантом, переходным типом между летописью и историей в прямом смысле этого слова» [6, с. 298]. Фактично, «Синопис» став одним із «прикордонних» творів, який закінчував період літописання (накопичування історичних фактів) і «розчищав дорогу» власне історичним творам (усвідомленню історії), створюючи нову історіографічну традицію. У «Синописі» застосовувались новітні для того часу прийоми підбору і критичного аналізу джерел, засновані на їх зіставленні і перехресній перевірці відомостей, які містяться в них, на систематичному, а не порічному, викладі матеріалу, а загальний прагматизм при виділенні причинно-наслідкових зв'язків поєднується з анонімістю, природною для середньовіччя, але не типовою для XVII ст. [1, с. 224–230].

Хронологічні рамки «Синопису» охоплюють великий історичний період (від біблійних часів до 80-х рр. XVII ст.), однак, при викладенні історичних подій в ньому існують дуже великі «часові» та «просторові» лакуни. Найвищий для того часу рівень історичної підготовки його автора не дозволяє припустити, що ці лакуни є результатом авторської недбалості. Скоріше вони мають вигляд цілеспрямованого підбору фактів з метою підкріплення і посилення авторської позиції. Аналіз семантичних блоків тексту, сюжетних ліній цього джерела дозволяє вважати, що «Синопис» був не стільки науковим історичним твором, а скоріше засобом пропаганди, засобом впровадження у масову свідомість політичної програми Києво-Печерської лаври, лаврської концепції устрою багатоскладового поліетнічного Московського царства, укладеної в історико-белетристичну форму [7, с. 106–111]. Розміщені в ньому історичні факти відібрані і скомпоновані навколо трьох основ-

них ідей: 1) підтримки позицій російського самодержавства і династії Романових; 2) впровадження ідеї про необхідність утворення спільного слов'янсько-християнського фронту проти турецько-татарської загрози; 3) збереження автокефальності української церкви.

Найбільша увага приділена у тексті питанню самодержавної влади. Згідно з текстом «Синопису», самодержавство — це довічна форма правління на Русі, отримання царського достоїнства віднесено ще до часів князів київських. Укладачі «Синопису» доводять, що київські князі були повновладними самодержцями і права на самодержавну владу передали князям московським як своїм прямим нащадкам [4, с. 100–103]. Спадкоємність самодержавства обґрунтовується не тільки за династичною лінією, але й фактами перенесення владного центру — столиці — з Києва до Москви через Володимир-на-Клязьмі, і перенесення духовного центру — митрополичої кафедри, з Києва прямо до Москви (в розділі «Синописиса» «О преселеніи митрополита Кіевскаго въ Москву» описується переїзд митрополита Максима Грека з Києва безпосередньо до Москви «ради татарскія обиды и непокоя»). В світлі цієї теорії довічності самодержавства на Русі дуже цікаво виглядає в «Синописі» роль Причорномор'я в історії Київської держави.

В «Синописі» в розділах «О Мосоху» і «О наречіи Москвы» викладається так звана теорія «Мосох-Москва». Згідно з цією теорією, яка потрапила до «Синопису» з Густинського літопису [3, с. 146–166], родоначальником усіх слов'янських племен був Мосох, шостий син Афету, а плем'я Мосохи — «мосховіти» — називається прабатьківським племенем слов'янським, а їх назва визначається як більш давня, ніж термін «росси». В назві Москви «Прародителное имя Мосоха... в Народе Россійскомъ отновися». Однак прабатьківщина самих мосховітів лежить на узбережжі Чорного моря, звідки вони вже починають експансію в глибину континенту: «Той бо Мосох по Потопе шедши с племенем своим над берегами Понтскаго или чорного Моря, Народы Мосховитовъ от своего имени осадил, оттуду оумножшуся Народу, поступая день от дне в Полунощныя страны». Таким чином, Причорномор'я стає в «Синописі» землею-витоком усіх слов'янських народів.

Подальша доля мосховітів та їх нащадків росів пов'язана з Наддніпрянщиною, де «тріє Братія Родныи Князіє Россійскіи Кій, Щекъ, Хоревъ, и сестра их Либедь, Рода Афетова, и племени Мосохова» заснували Київське князівство. Після зміни династії Кия династією Рюриків влада князів київських поступово починає оцінюватися в «Синописі» як самодержавна. Але ж з точки зору творців «Синопису» самодер-

жавство дуже тісно пов'язано з православ'ям. Вперше термін «Монарха і Самодержець» був використаний в характеристиці княгині Ольги — першої княгині-християнки. До цього, розповідаючи про російських правителів-язичників і їх правління, автори «Синопису» використовували терміни «князь», «княжити». В розділах, де описується період володіння Києвом спадкоємцем Ольги князем-язичником Святославом, царська титулатура щезає. Але вже Ярополк Святославович, який, як вважають деякі дослідники, був християнином, характеризується як «всєя Россіи Самодержець». Проте остаточне перетворення князювання в самодержавство в «Синописі» відноситься до здобуття Володимиром Святославовичем влади над всіма російськими князівствами і об'єднання ним Русі в єдину державу, хрещення та шлюбу з царівною Анною, сестрою візантійських імператорів Василя і Константина, після чого Володимир «нача писатися царемъ и великимъ Княземъ, и Самодержцемъ Росейским» (розд. «О княженіи Великаго Кнзя Владиміра въ Кіеве, и въ всей Россіи и Самодержавствіе его»).

Одним з головних доказів легітимності царської влади у XVI—XVII ст., підставою для прийняття царського титулу вважалося захоплення земель, в яких цим титулом користувалися, та родинні зв'язки з якоюсь з іноземних царюючих фамілій або з імператорами Священної Римської імперії та Візантії [2, с. 23—24]. Все це Володимир Святославович набуває в результаті походу на Херсонес. Захоплення міста зробило Володимира власником частини імперії, тобто він отримав територію, володіння якою надавало право звати його царем. Тут же в Херсонесі він прийняв хрещення та одружився з Анною, сестрою візантійських базілевсів, тобто створив династичний зв'язок з Візантійською імперією. З точки зору авторів «Синопису» все це є достатньою підставою для твердження про наявність самодержавної влади у Київській Русі. Починаючи з Володимира, при згадках про правителів Русі в «Синописі» постійно використовується термін «цар» і «самодержець», їх правління визначається терміном «царювання», а форма правління на Русі як така — терміном «самодержавство». Київ — столиця держави — називається «стольним» і «царюючим». Вже розповідаючи про правління Володимира Святославовича, автори «Синопису» надають князю атрибути, що належали царям (наприклад, на л. 68 у ред. 1680 р.: «Царь Владиміръ съ всемъ Сѣнклитомъ и ощеннимъ Соборомъ», так само описується цар Федор Іоанович на л. 188: «Яви же тое помышленіе свое Сѣнклиту своему Црскому и ощенному Собору»). Таким чином, плем'я Мосохи та їх нащадки немов би замикають коло: почавши свою

експансію з прабатьківщини — Причорномор'я — вони створюють власну державу над Дніпром, яка об'єднує «всю Россію Полунощную, Восточную, Полуденную, Белую и Чорную», з центром в Києві і знов повертаються в Причорномор'я, щоб охрестити її та перетворити на «самодержавство». Причорномор'я в «Синописі» постає перед читачем не тільки як прабатьківська земля слов'ян, але і як місце витоку київського самодержавства та православ'я, які були пізніше успадковані царями московськими.

У XVI—XVII ст. у ряді клерикальних кіл Західної Європи існувала політична теорія (т. зв. теорія «one belief, one law, one king» — «один закон, одна віра, один король»), згідно якої національна католицька церква (тобто католицька церква кожної окремої країни) повинна підтримувати в першу голову не Ватикан, а монарха своєї країни, який очолює централізований державний апарат єдиної монорелігійної монархії. Французьке духовництво (т. зв. Галіканська церква), католицька церква дунайської Габсбургської монархії, частина католицького духовництва Речі Посполитої вважали, що для перемоги католицизму над єрессю потрібні єдність країни під владою сильного монарха, який би підтримував католицизм. Православні діячі Києво-Печерської Лаври, які мали досить тісні контакти з католицьким світом (вони навчалися в університетах Західної Європи, брали участь у теологічних дискусіях з католиками і т. д.), були знайомі з цією теорією і могли використати її на користь православної віри. Текст «Синопису» свідчить, що його автори були прихильниками створення сильної православної монархії, яка б очолювалась православною династією. Така православна монархія могла захистити православ'я від загрози з боку католицизму та уніатства, а також захистити православне населення від турецько-татарських орд. Намагаючись втілити в Україні та Московському царстві західноєвропейську теорію «one belief, one law, one king», автори, згідно з традиціями тогочасної історіографії, шукають у минулому докази своїх політичних ідей. Літописні матеріали, якими користувалися автори «Синопису» пов'язували походження слов'янського етносу, витоки державного формування і релігійної належності слов'ян з Причорномор'єм. У «Синописі» «територіальна» єдність між походженням самого народу, його віри, та його державності виступає як доказ можливості створення нової сильної православної монархії.

Бібліографічні посилання

1. Білоус П. Індивідуалізація творчості в контексті літературного відродження в Україні // Літературознавство. III Міжнародний конгрес українців. Харків, 26–29 серпня 1996. – К., 1996. – С. 224–230.
2. Горский А.А. «Царь» в истории средневековой Руси: идея и политические реалии // Менталитет и политическое развитие России: Тезисы докладов научной конференции. Москва, 29–31 октября 1996 г. – М., 1996. – С. 23–24.
3. Густинський літопис // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 146–166.
4. Джираудо Джианфранко «Русское» настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 1. – К., 1992. – С. 92–103.
5. Маслов С.И. К истории издания киевского «Синописиса» // Сб. статей в честь акад. А.И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 341–348.
6. Пештич С.Л. «Синописис» как историческое произведение // Труды отдела древнерусской литературы института русской литературы. – Т. 15. – М.; Л., 1958. – С. 284–298.
7. Тарнопольська І. Київський «Синописис» і його структура: основні сюжетні лінії та проблематика // Під знаком Клію. – Д., 1995. – С. 106–111.
8. Чистякова Е.В. Синописис // Вопросы истории. – 1974. – № 1. – С. 215–219.
9. Sysyn Frank E. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Oriting, 1620-1690 // Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. X. – N 3/4 – Cambridge (Mass.): Harvard University, 1986. – P. 393–423.

Надійшла до редколегії 29.10.2007 р.